

ZBIGNIEW HUNDERT*

<https://orcid.org/0000-0002-5088-2465>

SKŁAD I LICZEBNOŚĆ WOJSKA LITEWSKIEGO
PODZAS WOJNY Z TURCJĄ W LATACH 1690–1691
NA PODSTAWIE AKT INSTYTUCJI SKARBOWO-WOJSKOWYCH
Z LAT 1691–1692

Abstract

Structure and Strength of the Lithuanian Army
during the War with the Ottoman Empire in 1690–1691:
An Analysis Based on the Documents of Financial and Military Institutions
from 1691–1692

Previous research has established the structure of the Lithuanian army during the wars with the Ottoman Empire for the years 1673, 1675–1676, and 1683–1686. However, the specific composition and strength of the Grand Duchy of Lithuania's army, as determined by the size of the standing army (Pol. *komput*) adopted by the Sejm in Warsaw in 1690, remain unclear. The surviving documentation from the Vilnius Committee (8 January – 17 March 1691 and 13 February – 31 March 1692) and the Grodno Tribunal (15 September – 13 October 1691), i.e. institutions responsible for settling accounts with the army for its service during 1690–1691, enabled the identification of almost all the troops and their structure. The primary source material includes declarations from tax collectors regarding the allocation of funds from the 26 hearth taxes (Pol. *podymne*) passed by the Sejm. The objective of this article is to analyse this documentation to determine the composition of the Lithuanian army units in 1690–1691 and to present their structure. The research identified 77 out of at least 79 military units comprising the Grand Duchy of Lithuania's forces at that time, including: five hussar cavalry units (Pol. *chorągiew*), 23 armoured companion (Pol. *pancerni*) cavalry units, seven *Reiter* cavalry units, eight Tartar cavalry units, 15 dragoon squadrons and cavalry units, 12 German infantry units, five Hungarian infantry units, one Janissary unit, and one Zaporozhian Cossack unit. Nearly 46 per-cent of this army consisted of military units serving the Sapieha family, indicating the significant influence of the political faction led by Vilnius Voivode and Grand Hetman of Lithuania Kazimierz Jan Sapieha.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Ottoman Empire, Holy League, the Sapiehas, Kazimierz Jan Sapieha, John III Sobieski, military history, early modern period

* Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum; Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski
 zhundert@zamek-krolewski.pl; zb.hundert@gmail.com

Nadesłany 26.09.2023; Nadesłany po poprawkach 25.02.2024; Zaakceptowany 11.06.2024

Pod koniec lat osiemdziesiątych XVII w. król polski Jan III postanowił zacieśnić osłabioną po 1686 r. współpracę z cesarzem Leopoldem I w ramach antytyureckiej koalicji (Ligi Świętej) i ponownie zaktywizować swoje działania przeciw Porcie Otomańskiej. Chcąc lepiej przygotować się do przeprowadzenia działań ofensywnych, zwołał do Warszawy na początku 1690 r. sejm, który w przeciwieństwie do dwóch poprzednich (grodzieński 1688 r. i warszawski 1688–1689) zakończył się uchwaleniem konstytucji. Na ich podstawie komput obu armii Rzeczypospolitej – koronnej oraz litewskiej – miał zostać zreorganizowany, zgodnie z potrzebami planowanej kampanii zaczepnej na terenie Mołdawii, którą przeprowadzono w kolejnym roku¹. Ostatecznie zakończyła się ona niepowodzeniem, zmuszając Rzeczpospolitą do zmiany trybu prowadzenia działań wojennych z ofensywnych na defensywne, by opierając się na garnizonach utworzonych na Podolu i zamkach zdobytych w Mołdawii, stworzyć system blokady tureckiej twierdzy w Kamieńcu i w konsekwencji zmusić miasto do kapitulacji. Nową, wymuszoną strategię Rzeczpospolita musiała realizować, wykorzystując struktury wojska przygotowane na podstawie decyzji sejmu 1690 r. do działań zaczepnych, ponieważ ten zjazd parlamentarny okazał się ostatnim zakończonym pomyślnie w czasach panowania Jana III. W efekcie tego nie można było po 1691 r. dokonać poważniejszej reorganizacji komputu, a co gorsze, uchwalić podatków i powołać instytucji skarbowych, które dokonałyby rozdziału zebranych środków. Wojska koronne i litewskie służyły zatem, w zasadzie do końca wojny tureckiej w 1699 r., w ramach struktur powołanych mocą ostatniego niezerwanego sejmu za życia Sobieskiego (obradował: 16 I – 7 V 1690)².

Obecnie z okresu od lat dziewięćdziesiątych XVII w. do końca panowania Jana III znamy pełny skład jednostkowy i liczebność tylko wojska koronnego, a to dzięki zachowaniu zwartej dokumentacji skarbowej z zestawieniem wy-

¹ Kazimierz PIWARSKI, *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690* (Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny, ser. 2, t. 44), Kraków 1933, s. 141–158; Przemysław SMOLAREK, *Kampania mołdawska Jana III roku 1691*, red. Zbigniew HUNDERT, Marek WAGNER, Oświęcim 2015; Jacek KANIEWSKI, *Problem wojny tureckiej na sejmie 1690 roku*, [in:] *Wojny polsko-tureckie w XVII wieku. Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r.*, red. Zdzisław BUDZYŃSKI [et al.], Przemysław 2000, s. 29–48.

² Syntetycznie na ten temat, wraz z odwołaniem do literatury, pisali: Marek WAGNER, *Sytuacja wojsk polskich w latach 1691–1696*, [in:] idem, „W cieniu szukamy jasności i chwały”. *Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*, Siedlce 2002, s. 42–48; Jan J. SOWA, *Najtrudniejsze lata wielkiego wodza? Jan III a wysiłek wojenny Rzeczypospolitej w latach 1690–1696*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, t. 146: 2019, z. 2, s. 495–508, DOI: <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.026.9922>; Zbigniew HUNDERT, *Przekaz informacji na temat starcia pod Hodowem 11 czerwca 1694 r. Propaganda dworska Jana III?*, *Res Historica*, nr 52: 2021, s. 184–186, DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2021.52.179-218>.

datków na konkretne oddziały w kolejnych kwartałach służby³. Niestety nie dysponujemy podobnym materiałem, który pozwoliłby wykonać taką samą pracę i odtworzyć strukturę jednostkową w poszczególnych ćwierciach armii Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ogólnie skład jednostkowy wojska litewskiego w dobie wojen z Portą Otomańską w drugiej połowie XVII w. przez długi czas pozostawał nieznany, ale dzięki kilku opracowaniom z ostatnich lat bazujących na rachunkach skarbowych i sprawozdaniach podskarbińskich udało się odtworzyć strukturę jednostkową armii Wielkiego Księstwa w czasie kampanii chocimskiej 1673 r., a także w latach 1675–1676 oraz 1683–1686⁴. Dla 1690 r., jak również dla lat późniejszych, w zasadzie do zwinięcia większej części wojska litewskiego w 1698 r., głównym punktem odniesienia pozostawały zapisy z projektu powstałego na bazie skryptu do archiwum z 1690 r. W tym podanym do skarbu Wielkiego Księstwa dokumencie zawarto wskazania, jakie mają być w kompucie formacje i w jakiej liczebności⁵. W mniejszym stopniu

³ Jan WIMMER, *Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1690–1696*, *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 9: 1963, cz. 2, s. 237–275. Na podstawie dokumentacji trybunałów skarbowych koronnych z lat 1691, 1692 i 1697: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej cyt. AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego, dz. 86, sygn. 73–75. Dodatkowo materiał ten pozwala przedstawić, czego dotychczas nie wykonano, przez jakie województwa i ziemie miały być opłacane poszczególne jednostki.

⁴ Konrad BOBIATYŃSKI, *W drodze pod Chocim. Litewskie przygotowania do wojny przeciwko Turkom w 1673 roku*, [in:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. Sławomir GÓRZYŃSKI, Mirosław NAGIELSKI, Warszawa 2014, s. 27–47; idem, Zbigniew HUNDERT, *Skład armii Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas wojny z Turcją (1675–1676) w świetle akt skarbowo-wojskowych*, *Zapiski Historyczne*, t. 83: 2018, z. 1, s. 155–173, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.06>; Konrad BOBIATYŃSKI, *Skład i liczebność armii litewskiej podczas wojny z Turcją w latach 1683–1686*, *Zapiski Historyczne*, t. 86: 2021, z. 1, s. 29–55, DOI: <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.02>. W tych opracowaniach zawarto też wciąż aktualny przegląd literatury dotyczącej udziału armii litewskiej w wojnach z Portą w latach 1672–1676 i 1683–1699.

⁵ Informacja jako *sustineri* może wojsko WKL 8560 na zaszczyt Rzeczypospolitej i do trzymania *sacri foederis* z monarchami chrześcijańskimi *in actu* wojny tureckiej *sine gravamine* przechodów żołnierskich i *sine metu* kozackiej w dobrach dziedzicznych, tudzież w starostwach, według komputu podanego do skarbu roku 1690, AGAD, Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55 (dalej cyt. Informacja jako *sustineri*), s. 167–168 (druk: P. SMOLAREK, op.cit., s. 96–97). O strukturze wojska litewskiego w 1690 r. na tej podstawie: Jan WIMMER, *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1965, s. 221–222. Z nieco innymi danymi, na podstawie wcześniejszej wersji komputu dla skarbu litewskiego: idem, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*, Warszawa 1956, s. 142–143; Адам ВОЛОШИН, *Преобразования в структуре компута литовской армии в 1698–1717 гг.*, [in:] *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года*, т. 2, ред. Валерий С. ЕФИМОВ, Санкт-Петербург 2017 [Adam WOŁOSZYŃ, *Prieobrazowanie w strukturze komputa litowskiej armii w 1698–1717 gg.*, [in:] *Wojna i orużyje. Nowyje issledowanija i matieriały. Trudy Wośmoj Mieżdunarodnoj naučno-praktičeskoj konfieriencyi 17–19 maja 2017 goda*, red. Walerij S. JEFIMOW, Sankt-Pietierburg 2017], s. 15–17.

wykorzystane były drukowane rachunki podskarbiego wielkiego litewskiego Benedykta Pawła Sapiehy, przygotowane na niedoszły sejm warszawski 1693 r. Na ich podstawie Tomasz Ciesielski dostrzegł, że zrealizowany w 1690 r. etat przekraczał o 1900 koni i porcji (a tak naprawdę o 1340) zapisy komputu podanego do skarbu oraz zawierał inne formacje zbrojne (chorągwie tatarskie, Kozaków zaporoskich, janczarów)⁶. Rachunki podskarbiego nie wymieniają niestety, jakie konkretnie oddziały występowały w kompucie, ale zawierają wykaz formacji, ich ogólną liczebność, wysokość żołdu dla poszczególnych rodzajów broni (choć nie dla wszystkich) oraz łączną sumę pieniężną wydaną z podatków uchwalonych w 1690 r. na wojsko za trzy z pięciu kwartałów w okresie służby 14 V 1690 – 14 VIII 1691 r.⁷ Mimo że są dość ogólne, omawiane rachunki będą nieodzowne przy odtwarzaniu składu wojska litewskiego w latach 1690–1691.

Brak szczegółowych rozliczeń z wojskiem litewskim z lat dziewięćdziesiątych, dokumentujących służbę poszczególnych oddziałów, to w dużej mierze skutek sytuacji wewnętrznej po śmierci Jana III. Ruch szlachecki zwany republikańskim albo koekwacyjnym (od naczelnego hasła tego ruchu – koekwacji, czyli zrównania praw Litwy z Koroną) przeciwstawił się hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim, podejmując od 1696 r. zdecydowane działania, aby pozbawić tę potężną faksję jej fundamentu politycznej dominacji, jaką była armia⁸. Początkowo republikanci chcieli przejąć kontrolę nad wojskiem, a gdy to się nie powiodło, poczuli dążyć do jego rozwiązania, po wypłaceniu żołnierzom tylko niewielkiej części należności za minione lata służby.

⁶ Tomasz CIESIELSKI, *Wojsko litewskie w latach 1698–1709*, [in:] *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, red. Bogusław DYBAŚ, Anna ZIEMLEWSKA, Toruń 2007, s. 165–166.

⁷ *Summariusz liczby jaśnie Wielmożnego Jegomości Pana Bendikta Pawła na Czerei Sapiehy, podskarbiego wielkiego, pisarza ziemskiego W.X.L. [...] tak z retent agrarium contributionum począwszy od pogłównego sejmu grodzieńskiego ex an. 1678 aż do pogłównego ratami trzema na sejmie drugim warszawskim in an. 1685 [...] ad productum na sejm przeszły in anno 1692, die 31 Decembris w Grodnie przypadający a za nie dojściem onego na sejm terażniejszy w Warszawie die 22 Xbris anni 1693 złożony, sporządzony*, [s.l.] 1693 (dalej cyt. *Summariusz liczby*), [brak paginacji].

⁸ Zob. Andrzej RACHUBA, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [in:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Jerzy URWANOWICZ, Ewa DUBAS-URWANOWICZ, Piotr GUZOWSKI, Białystok 2003, s. 217–229; Przemysław ROMANIUK, *Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiehów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w.*, [in:] *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, red. Urszula KOSIŃSKA, Dorota DUKWICZ, Adam DANILCZYK (Prace Naukowe Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego), Warszawa 2014, s. 29–37.

Już w dokumencie koekwacji praw Litwy z Koroną, włączonym do akt sejmku elekcyjnego Augusta II w 1697 r., zawarto postanowienie, że chorągwie kozackie, rajtarskie i tatarskie „przyczynione” nad komput z 1690 r. nie zostaną opłacone oraz że wojewoda wileński i hetman wielki litewski Kazimierz Jan Sapieha ma je jak najszybciej zwinąć⁹. Jeszcze bardziej stanowcze postulaty postawiła grupa wojska litewskiego, nad którą kontrolę przejął jeden z przywódców republikantów, chorąży wielki litewski Hrehory Antoni Ogiński. Na podstawie traktatu szkudzkiego (3 III 1698), zawartego między jego zgrupowaniem a komisarzami województw i powiatów, aktykowanego do ksiąg Trybunału Głównego 9 V 1698 r., armia litewska deklarowała, że ustępuje z zapłaty za 48 ćwierci (czyli za 12 lat służby!), „a kontentuje się przy milionach¹⁰ od JKM PNM deklarowanych czterema ćwierciami”. Odsądzone od wypłaty tej skromnej należności miały zostać chorągwie, które nie podporządkowałyby się regimentarzowi Ogińskiemu (czyli te pozostające wierne hetmanowi wielkiemu K. J. Sapieże), wszystkie chorągwie Tatarów litewskich, którzy powinni „na każdą usługę i potrzebę Rzptej z gruntów ich własnych bez żadnych żołdów, hibern służyć”, a także rajtaria pozostająca w liczbie ponad ustalony w 1690 r. etat¹¹. Sapieżom udało się odzyskać kontrolę nad całą armią litewską jeszcze pod koniec kwietnia, dlatego republikanci, aby zwalczać swoich adwersarzy, zorganizowali wojska powiatowe. Te zaciągi pod komendą H. A. Ogińskiego zostały jednak zniesione pod Jurborkiem 22 VII 1698 r. przez stolnika litewskiego Jerzego Stanisława Sapieżę¹². Republikanci, nie dając za wygraną, za uniwersałem innego ze swoich liderów, kasztelana witebskiego Michała Kazimierza Kocięła, zwołali jesienią pod Grodno pospolite ruszenie. Presja wyprawy szlacheckiej i mediacja królewska zmusiły Sapieżów do zawarcia niekorzystnego dla nich porozumienia w obozie między Ławnem a Puzewiczami 20 XII 1698 r. Traktat przewidywał,

⁹ *Coaequatio iurium una cum ordinatione judiciorum tribunalitorum, et repartitione locatio-neque exercituum M.D.Lit. Coaequatio iurium stanow W.X.Lit. z Koroną Polską*, [in:] *Volumina Legum* (dalej cyt. VL), t. 5, opr. Jozafat OHRYZKO, Petersburg 1860, s. 419.

¹⁰ Chodzi o część należności z deklarowanej po elekcji przez Augusta II kwoty 10 mln zł na obie armie Rzeczypospolitej. Zob. T. CIESIELSKI, op.cit., s. 165.

¹¹ Aktykacja traktatów między wojskiem a Rzptą WKL postanowionych, Grodno, 9 V 1698, Lietuvos valstybes istorijos archyvas, Vilnius (dalej cyt. LVIA), fond Senieji Aktai (dalej cyt. SA), sygn. 43, k. 271–276v; Дзмітрый Віцько, *Спроба рэспубліканцаў дамагачыся ўлады над во-йскам ВКЛ у 1697–1698 г.*, Беларускі Гістарычны Агляд [Dzmitryj Wićko, *Sproba respubli-kancau damahczysia ulady nad wojskam WKL u 1697–1698 h.*, Biełaruski Histaryczny Ahlad], t. 15: 2008, z. 1–2, s. 315–317.

¹² Więcej o tym: Dzmitryj VITSKO [Dzmitryj Wićko], *Paviety vėliavų organizavimas ir 1698 m. liepos 22 d. mūšis prie Jurbarko*, Lietuvos istorijos metraštis, 2023, nr 1, s. 85–101, DOI: <https://doi.org/10.33918/25386549-202301003>.

podobnie jak szkudzki, wypłatę należności wojsku za cztery ćwierci zgodnie z komputem podanym do skarbu w 1690 r., bez chorągwi tatarskich i innych ponadetatowych jednostek, a ponadto nakazywał redukcję sił litewskich poprzez formalne zwinięcie całej kawalerii (co było realizowane). Na służbie pozostać miały tylko jednostki piechoty niemieckiej i węgierskiej oraz dragonii¹³. W związku z tym, że mocą traktatu puzewickiego oddziały wojska litewskiego (i to nie wszystkie pozostające w kompucie w latach 1690–1698) miały mieć zapłacone tylko za cztery kwartały, nie występowała potrzeba udokumentowania ich służby w przeciągu całej ostatniej dekady XVII w. przez centralne organy skarbowe.

Wykaz oddziałów podanych do rozliczenia w 1698 r. został przygotowany i opublikowany drukiem przez kasztelana trockiego (wcześniej witebskiego) M. K. Kocięła pod koniec 1700 r. Nie należy go traktować jako spisu jednostek pozostających pod bronią w 1698 r., raczej jako listę tych oddziałów służących od 1690 r., które dopuszczono do otrzymania zapłaty z przyznanego wojsku czterech ćwierci. W spisie pojawiły się w końcu chorągwie pod imieniem zmarłych jeszcze w latach 1690–1691 patronów, jak marszałek wielki litewski ks. Stanisław Kazimierz Radziwiłł czy oboźny litewski Jerzy Karol Chodkiewicz. Ogólnie taryfa sporządzona przez Kocięła będzie przydatna w badaniach nad tytułowym zagadnieniem, ponieważ większa część wymienionych w niej oddziałów występowała w stanach etatowych z 1690 r.¹⁴

Zgodnie z postanowieniem ostatniego niezerwanego za Jana III sejmu, na Litwie uchwalono na zapłatę wojsku 26 podymnych, które miały być zbierane w czterech ratach: pierwsza wybierana od 1 VIII 1690 r. (8 podymnych), druga od 1 XII 1690 r. (8 podymnych), trzecia od 1 V 1691 r. (5 podymnych),

¹³ O wydarzeniach roku 1698 na podstawie: Bogusław DYBAŚ, *W sprawie traktatu puzewickiego z 1698 roku i jego następstw*, *Zapiski Historyczne*, t. 53: 1988, z. 3–4, s. 87–100; Andrzej RACHUBA, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 318–322; T. CIESIELSKI, op.cit., s. 165–167; Д. ВІЩЬКО, *Спроба рэспублікацыі*, s. 305–325.

¹⁴ *Taryfa generalna wszystkich asygnacyjej wydanych tak zwinionemu wojsku za cztery ćwierci borgowe, jako konserwowanej piechocie i dragoniej za trzy kwartały lenungów do województw i powiatów W.X.L. procurrentia extraordinaryjnych Rzeczypospolitej prowentów dwuletniej tylko importancyje, jako to w roku 1698 hybern sowitych, czopowego, szeleżnego, monopolium, pogłównego żydowskiego, tatarskiego, a w roku 1699 tylko czopowego szeleżnego, monopolium, pogłównego żydowskiego, tatarskiego, podług taryfy generalnej W.X.L. na sejmie electionis Anno 1697 skorygowany*, [Żyrmuny 1700] (dalej cyt. *Taryfa generalna*), [brak paginacji]. Tu warto odnotować, że taryfa uwzględniła też wydatki na wojsko pozostałe w kompucie po 1698 r. Co istotne, piechota i dragonia liczyły łącznie tyle, ile w kompucie uchwalonym w 1690 r. (odpowiednio 2620 porcji i 1140 koni), a piechota węgierska – o 100 porcji mniej (czyli 500). Zob. T. CIESIELSKI, op.cit., s. 166–167.

a czwarta od 1 VIII 1691 r. (5 podymnych). Zebrane środki miały być przeznaczone na zapłatę wojsku rozpoczynającemu służbę zgodnie z nowym etatem, ale także na pokrycie wcześniejszych zobowiązań, w tym postanowionej radą senatu zapłaty armii litewskiej w wysokości półtorej ćwierci za rok 1689. Oprócz podymnych na szeroko rozumiane potrzeby wojskowości litewskiej przeznaczono także podatki nadzwyczajne uchwalone na dwa lata od 1 VII 1691 r.: cło „nowo podwyższone”, donatywę kupiecką, pogłównne tatarskie i żydowskie, monopolium tabaczne, czopowe oraz szelężne. Równocześnie zwołano do Grodna trybunał skarbowy w pierwszej kadencji na 15 IX 1690 r., aby rozszedził wszystkie sprawy dotyczące podatków zbieranych na cele wojskowe od 1670 r. Ze względu na potrzebę nadzoru nad egzekucją środków z uchwalonych podymnych i prowentów nadzwyczajnych na lata 1690 i 1691 wyznaczono trybunałowi drugą kadencję na 15 IX 1691 r. Sprawą zapłaty wojsku, a także kwestiami naruszania dyscypliny, miała zająć się zwołana na 8 I 1691 r. do Wilna komisja wojskowa¹⁵.

Na podstawie ustaleń z 1690 r. wojsko litewskie miało liczyć 8560 etatów, czyli wyraźnie mniej niż w latach osiemdziesiątych XVII w. W 1683 r. armia Wielkiego Księstwa osiągnęła stan 11 950 koni i porcji, a podczas wyprawy mołdawskiej Jana III w 1686 r. 10 800 koni i porcji¹⁶. Utrzymanie tej armii miało kosztować „na rok cały z żołdami, hiberną i konsystencją” 2 399 000 zł, z czego jak zakładano, 1 929 435 zł powinno wpłynąć z podymnego na podstawie abjuraty z 1667 r. (czyli lustracji dymów z 1667 r.)¹⁷. Ostatecznie podymne wybierano według nowych abjurat z 1690 r., co jak wynika z rachunków podskarbiego B. P. Sapięhy z 1693 r., pozwoliło wyegzekwować większą sumę. Z czterech rat 26 podymnych wpłynęło do skarbu 2 128 854 zł, 6 gr i 16,5 den.¹⁸ Środki te rozdysponowano na armię w liczbie większej, niż przewidywał komput z 1690 r. Zgodnie ze wstępnymi założeniami miała ona składać się z formacji wymienionych w tabeli 1. Oprócz wykazu rodzajów broni i ich zakładanej liczebności podano w poniższym zestawieniu także przewidywane koszty utrzymania.

¹⁵ *Konstytucje Wielkiego Księstwa Litewskiego, roku 1690 miesiąca stycznia dnia 16 w Warszawie*, [in:] VL, t. 5, s. 391–397.

¹⁶ K. BOBIATYŃSKI, *Skład i liczebność*, s. 36. Również wojsko koronne w stosunku do lat osiemdziesiątych zostało zredukowane, przede wszystkim przez obniżenie liczebności chorągwi zaciągu narodowego. Zob. Komput wojska JKM i Rzeczypospolitej koronnej na sejmie *anni 1690 ad numerum 30 000* zredukowany i spisany, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 2562, s. 1–8 (druk: P. SMOLAREK, op.cit., s. 90–96).

¹⁷ Informacja jako *sustineri*, s. 167–168.

¹⁸ *Summariusz liczby*, [brak paginacji]. Powody przeprowadzenia nowej lustracji w 1690 r. tłumaczy: Andrzej RACHUBA, *Wstęp*, [in:] *Metryka Litewska*, t. 2: *Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, opr. idem, Warszawa 1989, s. 12–13.

Tab. 1. Wykaz formacji wojska litewskiego w 1690 r. z kalkulacją kosztów rocznego utrzymania, zgodnie z komputem złożonym do skarbu

Formacja	Liczebność	Wysokość rocznej stawki żołdu	Należność za rok służby
Husaria	620 koni	500 zł	310 000 zł
Jazda pancerna	2170 koni	400 zł	868 000 zł
Rajtaria	600 koni	300 zł	180 000 zł
Jazda kozacka	810 koni	300 zł	243 000 zł
Dragonia	1140 koni	250 zł	285 000 zł
Regimenty i szwadrony piechoty niemieckiej	2620 porcji	150 zł	393 000 zł
Piechota węgierska	600 porcji	200 zł	120 000 zł
Łącznie:	8560 koni i porcji	—	2 399 000 zł

Źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Branickich z Suchej, sygn. 41/55, s. 167–168.

Jak pokazują rachunki podskarbiego B. P. Sapiehy z 1693 r., armia litewska w okresie służby 14 V 1690 – 14 VIII 1691, a opłacona za trzy kwartały, osiągnęła inny stan, taki jak przedstawiono w tabeli 2. Należności wojsku policzono wówczas według tradycyjnych stawek żołdu, z wyjątkiem chorągwi tatarskich rozliczanych żoldem kozackim (41 zł) oraz piechoty węgierskiej i janczarskiej, które otrzymały zryczałtowaną kwotę. W sumariuszu podskarbiego widnieje ponadto pozycja chorągwi „kozackiej zaporoskiej”, pod którą nie odnotowano żadnych danych. Nie ulega jednak wątpliwości, że chorągiew jazdy Kozaków zaporoskich (określanej na ogół jako chorągiew kozacka zaporoska) umieszczono w wykazie w charakterze jazdy kozackiej zaciągu narodowego w sile 110 koni ze stawką żołdu od etatu 41 zł.

Tab. 2. Wykaz formacji wojska litewskiego w okresie służby 14 V 1690 – 14 VIII 1691 oraz wydanych na nie środków za trzy ćwierci, zgodnie z rachunkami podskarbiego litewskiego Benedykta Pawła Sapiehy z 1693 r.

Formacja	Liczebność	Wysokość stawki żołdu	Należność za trzy kwartały służby
1	2	3	4
Husaria	620 koni	51 zł	94 860 zł
Jazda petyhorska (pancerna)	2470 koni	46 zł	340 860 zł
Rajtaria	700 koni	60 zł	126 000 zł
Jazda kozacka	110 koni	41 zł	13 530 zł
Jazda tatarska	920 koni	41 zł	113 160 zł
Dragonia	1240 koni	45 zł	167 400 zł

1	2	3	4
Regimenty i szwadrony piechoty niemieckiej	3040 porcji	39 zł	355 680 zł
Piechota janczarska	100 porcji	—	13 935 zł
Piechota węgierska	700 porcji	—	93 863 zł
Kozacy zaporoscy	—	—	—
Łącznie:	9900 koni i porcji		1 319 288 zł

Źródło: *Summariusz liczby jaśnie Wielmożnego Jegomości Pana Bendikta Pawła na Czerei Sapiehy, podskarbiego wielkiego, pisarza ziemskiego W.X.L. [...] tak z retent agrarium contributionum poczynszy od pogłównego sejmu grodzieńskiego ex an. 1678 aż do pogłównego ratami trzema na sejmie drugim warszawskim in an. 1685 [...] ad productum na sejm przeszły in anno 1692, die 31 Decembris w Grodnie przypadający a za nie dojściem onego na sejm terażniejszy w Warszawie die 22 Xbris anni 1693 złożony, sporządzony, [s.l.] 1693, [brak paginacji].*

Na podstawie rozliczeń podskarbińskich można stwierdzić, że zrealizowany komput tylko w przypadku husarii nie odbiegał od wstępnych założeń. Jazda pancerna (w rachunkach określana petyhorską) liczyła natomiast o 300 koni więcej, rajtaria i dragonia – o 100 koni, piechota niemiecka – o 420 porcji, a węgierska – o 100 porcji. Miejsce jazdy kozackiej zastąpiła tatarska, licząca od niej o 110 koni więcej. Ponadto do komputu włączono chorągiew janczarską, a także rotę kozacką zaporoską. Ogólnie wielkość wojska litewskiego w latach 1690–1691 przekroczyła zatwierdzony przez sejm komput o 1340 etatów. Na tę armię, liczącą nominalnie 9900 koni porcji, wypłacono żołd z czterech rat podymnego za trzy ćwierci w wysokości 1 319 288 zł.

Materiał, który pozwoli zidentyfikować, jakie konkretnie oddziały wchodziły w skład armii rozliczonej za czas służby 14 V 1690 – 14 VIII 1691 r., zawiera dokumentacja trybunału skarbowego grodzieńskiego z drugiej kadencji, która przypadła w dniach 15 IX – 13 X 1691 r. oraz komisji wojskowej wileńskiej z pierwszej kadencji 8 I – 17 III 1691 r. W mniejszym stopniu przydatne okazały się akty z czasu po zalimitowaniu komisji i odprawieniu jej w terminie 13 II – 31 III 1692 r.¹⁹ W Wilnie, gdzie dyktował komisarzom Kazimierz

¹⁹ Akta trybunału skarbowego grodzieńskiego dwóch kadencji (15 IX – 13 X 1690 i 15 IX – 13 X 1691), LVIA, SA, sygn. 2672; Akta komisji wileńskiej 8 I – 17 III 1691 i komisji z limity 13 II – 31 III 1692, LVIA, SA, sygn. 2673. Komisja wileńska była pierwotnie zalimitowana na 26 XI 1691 r., ale z różnych powodów, m.in. przez niemożliwość przybycia w tym terminie hetmanów litewskich z odbytej kampanii mołdawskiej, ponownie zalimitowano ją na 13 II 1692 r. Zob. Deklaracja komisarzy, Wilno, 26 XI 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 2101–2104. O terminach kadencji komisji wileńskiej 1691–1692 oraz ogólnie o kompetencjach litewskich trybunałów skarbowych i komisji wojskowych: Anna FILIPCZAK-KOCUR, *Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 109: 2002, nr 3, s. 98–117.

Fraćkiewicz Radziwiński, podskarbi nadworny litewski, poborcy skarbowi byli zobligowani do przedstawienia swych rozliczeń ze wszystkich podatków uchwalanych od 1670 r. Zgodnie z konstytucją sejmową miało to się dokonać podczas pierwszej kadencji trybunału skarbowego grodzieńskiego odbywającego się w dniach 15 IX – 13 X 1690 pod dyktando podskarbiego litewskiego B. P. Sapięhy. Krótki, czterotygodniowy czas kadencji upłynął jednak na sądzeniu spraw przeciw poborcom, retentorom, kontrahentom itd. o niewydanie środków i dlatego, jak zapisano w dekrete generalnym, „wszystkie sprawy skarbowe *et privatorum* skutecznie odsądzone być nie mogły”, wskutek czego odłożono je do czasu odbycia komisji wileńskiej²⁰. Na niej poborcy podymnego, zgodnie z hierarchią województw i powiatów Wielkiego Księstwa, deklarowali wpływy z dwóch pierwszych rat (czyli łącznie 16 z 26 podymnych), które miano wybrać do końca 1690 r. oraz na jakie cele, za asygnacjami podskarbiego, wypłacili zebrane środki²¹. Podobnie, z tym że już ze wszystkich czterech rat podymnego (ostatnia rata miała być wybierana w sierpniu 1691 r.), poborcy złożyli swoje zeznania na trybunale grodzieńskim drugiej kadencji²². Wśród wydatków dominowały wypłaty poszczególnym chorągwiom i regimentom za „ćwierci polowe” – jedną lub dwie z lat 1690–1691 (najczęściej za dwie ćwierci od 14 VIII 1690 do 14 II 1691 r.). Dokumentacja ta ma niezwykle istotne znaczenie. Pozwala zidentyfikować nie tylko same pozostające od 1690 r. na służbie oddziały, lecz także ich nominalną wielkość etatową, czasem też faktycznych dowódców i oczywiście sumę pieniężną, którą im wypłacono z podymnych danego powiatu. Te szczegółowe deklaracje stanowią będą zasadniczą bazę źródłową opracowania składu jednostkowego wojska litewskiego w latach 1690–1691.

W analizowanym materiale pojawiają się nie tylko wydatki na opłacenie chorągwi za ćwierci polowe 1690–1691, lecz także za „półtojej ćwierci polowej” 1689 r.²³, dlatego jeśli w danym zapisie nie zostało sprecyzowane, za jaki konkretnie okres służby wydano pieniądze, to wówczas nie uwzględniano go na potrzeby niniejszego opracowania. Zebrane podymne wydatkowano także na jurgielty hetmańskie oraz urzędników wojskowych (i na zwroty ekspens hetmańskich), na różne largicje dla oficerów, traktamenty dla posłów wojskowych na sejmy czy czasem na dość zaskakujące cele, jak wypłata „in vim largicij na prezent weselny od wojska” Olbrychtowi Litaworowi Chreptowiczowi,

²⁰ Dekret generalny trybunału, Grodno, 13 X 1690, LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1310–1317.

²¹ LVIA, SA, sygn. 2673, s. 623–742.

²² LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1334–1715.

²³ Zachował się np. osobny rachunek wypłaty za półtojej ćwierci 14 VIII – 14 XI 1689 r. dotyczący wszystkich jednostek komputowych marszałka nadwornego litewskiego Jana Karola Dolskiego, Warszawa, 9 V 1690, LVIA, SA, sygn. 3450, k. 126–127.

stolnikowi grodzieńskiemu, chorążemu chorągwi pancernej marszałka wielkiego S. K. Radziwiłła²⁴. Z podymnych spłacano również dawne długi, jak z drugiej raty podymnego województwa nowogródzkiego szwadronowi piechoty niemieckiej marszałka wielkiego litewskiego Radziwiłła za niedopłacone „ćwierci węgierskie” 1683 r. i „kamienieckie” 1684 r.²⁵ Każdy rodzaj tych wydatków został potem uwzględniony w rachunkach podskarbińskich z 1693 r.²⁶

Selekcjonując dane z zeznań poborców składanych na komisji wojskowej oraz trybunale skarbowym z 1691 r., opracowano tabelę 3 z wykazem jednostkowym armii litewskiej w latach 1690–1691. Niestety zebrany materiał nie zawsze pozwalał ustalić wielkości etatowe poszczególnych oddziałów, niemniej przy wykorzystaniu taryfy M. K. Kocięła z 1700 r. (lub innych materiałów) można było dla większości jednostek wskazać wielkości przypuszczalne. Czasem poszczególne zeznania zaprzeczyły sobie w kwestii liczebności tych samych oddziałów: mamy np. różne dane dotyczące chorągwi husarskiej Jana III pod chorążym litewskim H. A. Ogińskim (120 i 150 koni), chorągwi dragonńskiej stolnika litewskiego J. S. Sapięhy (80 i 180 koni) czy chorągwi tatarskiej (110 i 120 koni) i regimentu pieszego podskarbiego B. P. Sapięhy (200 i 400 porcji). Niektóre dane z zeznań poborców wydają się błędne. Za przykład służą szwadron dragonński kasztelana wileńskiego i hetmana polnego litewskiego Józefa Bogusława Słuszki (jest 160, a powinno być raczej 100) i chorągiew piechoty węgierskiej hetmana wielkiego K. J. Sapięhy (jest 100, powinno być 200). Problem dostrzeżono, gdy wielkości tych oddziałów nie zgadzały się z danymi z taryfy Kocięła, a zsumowana z ich wykorzystaniem liczebność formacji dragonńskiej i piechoty węgierskiej nie odpowiadała tej przedstawionej w rachunkach B. P. Sapięhy. Wskazane rozbieżności można rozstrzygnąć w przypadku chorągwi husarskiej Jana III, ponieważ w świetle innych źródeł nie mamy wątpliwości, że liczyła 120, a nie 150 koni. Z takim przekonaniem nie powiemy niestety o oddziałach sapieżyńskich – piechocie niemieckiej podskarbiego i węgierskiej hetmana wielkiego. W związku z tym w tabeli podano w nawiasie drugą z występujących w źródłach wielkości etatowych – tę, która wydaje się mniej prawdopodobna.

Kolejność rodzajów broni w tabeli została przyjęta na podstawie rachunków B. P. Sapięhy z 1693 r., kolejność oddziałów natomiast ułożono zgodnie

²⁴ Kalkulacja czwartej raty podymnego z powiatu grodzieńskiego, Grodno, 28 IX 1691, LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1633.

²⁵ Kalkulacja drugiej raty podymnego z województwa nowogródzkiego, Grodno, 24 IX 1691, *ibid.*, s. 1541.

²⁶ Z podymnych za półtorej ćwierci 1689 r., traktamenty dla posłów wojskowych na sejmy w latach 1683–1690, na jurgielty hetmańskie i innych urzędników wojskowych, a także na różne larcie wydano 674276 zł, 2 gr i 7,5 den. Zob. *Summariusz liczby*, [brak paginacji].

z praktykowanym w epoce schematem: najpierw chorągwie królewskie, potem hetmańskie, senatorów (zgodnie z hierarchią zasiadania w izbie wyższej), dygnitarzy, urzędników ziemskich itd. Najlicniejszy komponent jazdy zaciągu narodowego będzie widnieć pod nazwą jazdy pancernej, choć z zaznaczeniem, która rota w zeznaniach poborców nazywana była petyhorską. W większości materiałów źródłowych dotyczących lat dziewięćdziesiątych XVII w. jazda średniozbrojna w strukturach armii litewskiej nazywana była pancerną i tak też zostało przyjęte w niniejszym opracowaniu²⁷. W tabeli oprócz chorągwi i ich wielkości etatowych wskazano także źródło pochodzenia informacji: zarówno te z zeznań składanych na komisji wileńskiej, jak i na trybunale grodzieńskim. W wykazie dano także odnośniki do materiału wytworzonego podczas zalimitowanej komisji z 1692 r., a konkretniej: do spraw z powództwa instygatora litewskiego Kazimierza Witakowskiego przeciw poborcom różnych podatków, a które dotyczyły konkretnych jednostek i ich należności za lata 1690–1691²⁸.

W tabeli 3 odnotowano także personalia ustalonych poruczników z chorągwi husarskich i pancernych, rotmistrzów tatarskich czy dowódców jednostek rajtarskich, dragońskich itd. Tu główną rolę odegrały dane uzyskane z analizy treści pozwów i wyroków zaocznych (kontumacji), aktykowanych do ksiąg trybunału skarbowego i komisji wileńskiej 1690–1692, w tym wypisy analogicznych materiałów z Archiwum Warszawskiego Radziwiłłów²⁹, a ponadto dokumenty zarejestrowane w Metryce Litewskiej z lat dziewięćdziesiątych XVII w.³⁰ Ten ostatni materiał, wraz z korespondencją adresowaną do króla (lub podaną do jego wglądu) w latach dziewięćdziesiątych z wiadomościami o wojsku litewskim³¹, okazał się przydatny nie tylko przy opracowaniu poniższej tabeli, lecz także przy ogólnej charakterystyce ówczesnego kształtu komputu Wielkiego Księstwa.

²⁷ We wcześniejszym okresie dominowała nazwa jazdy petyhorskiej, a określano nią te rotty, które stawały na kampanię z kopiami i dzięki temu otrzymywały żołd 46 zł. Te natomiast, które nie wyposażyły się w kopie, liczone były żołdem pancernym/kozackim – czyli 41 zł, jak miało to miejsce w 1676 r. W latach 1690–1691 już wszystkie litewskie chorągwie pancerne były rozliczane po 46 zł, więc w praktyce nazwa petyhorskich stała się tylko i wyłącznie rzadziej stosowanym synonimem. Zob. K. БОБИАТУНСКИ, Z. HUNDERT, *Skład armii*, s. 163.

²⁸ LVIA, SA, sygn. 2673, s. 2139–2281.

²⁹ Akta spraw sądowych o szkody wojskowe wyrządzone w dobrach radziwiłłowskich, AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej cyt. AR), dz. VII, sygn. 44.

³⁰ Российский Государственный Архив Древних Актов, Москва [Rossijskij Gosudarstwiennyj Archiw Driewnich Aktow, Moskwa] (dalej cyt. RGADA), fond 389, opis 1, sygn. 145, 146.

³¹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск [Nacyjanalny historyczny archiw Bielarusi, Minsk] (dalej cyt. NHAB), fond 695, opis 1, sygn. 100, 142, 224.

Tab. 3. Skład i liczebność jednostek wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1690–1691 na podstawie akt komisji wileńskiej i trybunału skarbowego grodzieńskiego 1691–1692

Husaria			
Lp.	Chorągiew	Wielkość etatowa (konie)	Źródło
1	2	3	4
1.	króla Jana III, poruczeństwa Hrehorego Antoniego Ogińskiego, chorążego wielkiego litewskiego	120	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1524, 1657, 1672 i SA, sygn. 2673, s. 661
2.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego, hetmana wielkiego litewskiego, poruczeństwa Stanisława Popławskiego, podstolego smoleńskiego ³²	150	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1632
3.	Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego, hetmana polnego litewskiego, poruczeństwa Romana Lenkiewicza Ipohorskiego, podkomorzego mozyrskiego ³³	150	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1619 i SA, sygn. 2673, s. 722
4.	Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, od 7 V 1691 r. wielkiego litewskiego, poruczeństwa Kazimierza Michała Pusłowskiego, podstolego rzeczyckiego ³⁴	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1435, 1560, 1690 i SA, sygn. 2673, s. 700, 727
5.	Benedykta Pawła Sapiehy, podskarbiego wielkiego litewskiego, poruczeństwa Stefana Aleksandrowicza, marszałka grodzieńskiego ³⁵	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1408, 1490, 1608 i SA, sygn. 2673, s. 700, 2164

³² Popławski jako podstoli smoleński i porucznik husarski K. J. Sapiehy w 1691 r. został odnotowany w pozwie sądu komisarskiego przeciw chorągwi husarskiej K. J. Sapiehy o szkody poczynione w księstwie ołyckim w drodze do obozu w 1685 r., Wilno, 1 III 1691, AGAD, AR, dz. VII, sygn. 44, s. 9–10.

³³ Lenkiewicz jako porucznik husarski J. B. Słuszki został wspomniany w 1691 r. w liście podskarbiego B. P. Sapiehy, aktywowanym do akt komisji wileńskiej, Wilno, 27 II 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1409–1416.

³⁴ O Pusłowskim, jako poruczniku husarskim J. K. Dolskiego, zob. Konrad BOBIATYŃSKI, Zbigniew HUNDERT, *W służbie obojga narodów – mechanizmy kariery podstolego rzeczyckiego Kazimierza Michała Pusłowskiego w latach 1660–1696*, Rocznik Lituanijski, t. 7: 2021, s. 129–153, DOI: <https://doi.org/10.12775/RL.2021.7.06>.

³⁵ Aleksandrowicz jako porucznik husarski B. P. Sapiehy w 1691 r. został odnotowany w odpowiedzi na instrukcję posłów od wojska litewskiego wysłanych do monarchy, Jaworów, 27 XI 1691,

Jazda pancerna			
Lp.	Chorągiew	Wielkość etatowa (konie)	Źródło
1	2	3	4
1.	króla Jana III, poruczeństwa Jana Kazimierza Wołłowicza, starosty fejdańskiego (chwejdańskiego), od 29 X 1691 r. oboźnego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1457 i SA, sygn. 2673, s. 715
2.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, poruczeństwa Janusza Dominika Despota Zenowicza, podkomorzego połockiego (petyhorska)	150	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1419, 1525 i SA, sygn. 2673, s. 654, 682, 723
3.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, poruczeństwa Kazimierza Ogińskiego, wojewodzica połockiego	Brak danych (przyuszczalnie 100 ³⁶)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1525, 1676 i SA, sygn. 2673, s. 720
4.	Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego, hetmana polnego litewskiego, poruczeństwa Krystiana Felicjana Staszkiwicza	120	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1608, 1619 i SA, sygn. 2673, s. 712, 723, 2184
5.	Dominika Michała Słuszki, wojewody połockiego, poruczeństwa Hieronima Żaby, podwojewódzkiego połockiego ³⁷ (petyhorska)	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1532, 1619, 1667 i SA, sygn. 2673, s. 704
6.	Leonarda Gabriela Pocięja, wojewody witebskiego	Brak danych (przyuszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1683
7.	Michała Dowmonta Siesickiego, wojewody mińskiego	100 ³⁸	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1499, 1619

RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 146, s. 320. W 1689 r. porucznikiem i deputatem tej chorągwi był jeszcze oficer o nazwisku Puciata. Zob. LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1490.

³⁶ W obozie pod Kozłowem w 1693 r. Jan Kazimierz Wołłowicz wspominał, że miał pod komendą „jedną chorągiew petyhorską jw. jmp. wojewody wileńskiego, pod którą koni sto”. Zapewne pisał o tej, która w latach 1690–1691 była pod komendą K. Ogińskiego, a nie o tej poruczeństwa Zenowicza z etatem na 150 koni. Zob. J. K. Wołłowicz do Jana III, pod Kozłowem, b.m.d. [1693], NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 100, k. 151–151v.

³⁷ Żaba jako porucznik D. M. Słuszki wspomniany został w kontumacji z 12 III 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1537.

³⁸ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji] (tam chorągiew już jako wojewody mścisławskiego).

1	2	3	4
8.	Kazimierza Władysława Sapiehy, kasztelana trockiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1637, 1698 i SA, sygn. 2673, s. 738
9.	Michała Kazimierza Kocięła, kasztelana witebskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1386, 1490, 1608 i SA, sygn. 2673, s. 687, 2164
10.	ks. Stanisława Kazimierza Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, po jego śmierci – od 16 I 1691 r. ks. Karola Stanisława Radziwiłła, podkanclerzego litewskiego ³⁹ , poruczeństwa Ludwika Konstantego Pocięja, podkomorzego brzeskiego ⁴⁰	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1510, 1569, 1698, 1706
11.	ks. Dominika Mikołaja Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego	100 ⁴¹	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1613, 1683 i SA, sygn. 2673, s. 2164
12.	Benedykta Pawła Sapiehy, podskarbiego wielkiego litewskiego	100 ⁴²	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1551 i SA, sygn. 2673, s. 705
13.	Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, potem wielkiego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1413, 1524 i SA, sygn. 2673, s. 709
14.	Władysława Jozafata Sapiehy, krajczego litewskiego, poruczeństwa Jana Zgierskiego (Zgirskiego) ⁴³	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1386, 1392, 1570 i SA, sygn. 2673, s. 687, 691

³⁹ List przypowiedni na chorągiew pancerną po śmierci wielmożnego marszałka w. WKL wielmożnemu podkanclerzemu WKL [na 100 koni], Żółkiew, 16 I 1691, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 146, s. 175–176.

⁴⁰ Kazimierz SARNECKI, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691–1696*, opr. Janusz WOLIŃSKI, Wrocław 1958, s. 230; Andrzej SOWA, *Pocięj Ludwik Konstanty*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, red. Emanuel ROSTWOROWSKI, Krystyna ABRAMCZUK, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 38.

⁴¹ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁴² Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *ibid.*

⁴³ Zgierski (Zgirski) jako porucznik W. J. Sapiehy wspomniany został w dekrete z 14 III 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1613.

1	2	3	4
15.	Hrehorego Antoniego Ogińskiego, chorążego wielkiego litewskiego, poruczeństwa Wacława Połomskiego ⁴⁴	100	LVIA, SA, sygn. 2673, s. 673
16.	Jerzego Karola Chodkiewicza, oboźnego litewskiego, zmarłego 17 VIII 1691 r.	100 ⁴⁵	LVIA, SA, sygn. 2673, s. 695
17.	Andrzeja Kazimierza Kryszpina Kirszenszteina, pisarza polnego litewskiego	100 ⁴⁶	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1714 i SA, sygn. 2673, s. 732
18.	Michała Franciszka Sapiehy, koniuszego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1659, 1663 i SA, sygn. 2673, s. 705, 715
19.	Jerzego Stanisława Sapiehy, stolnika litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1619, 1648 i SA, sygn. 2673, s. 735
20.	Krzysztofa Wiktoryna Vorbek Lettowa, marszałka starodubowskiego, strażnika polnego litewskiego, zmarłego 15/16 XII 1691 r.	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1614 i SA, sygn. 2673, s. 632
21.	Konstantego Jana Szujskiego, chorążego brzeskiego, od 5 XI 1690 r. pisarza wielkiego litewskiego (petyhorska)	brak danych (przy-puszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1445
22.	Aleksandra Pawła Sapiehy, starosty wołpińskiego, poruczeństwa Floriana Kotowskiego, chorążego mozyrskiego ⁴⁷	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1680 i SA, sygn. 2673, s. 715
23.	hrabiego Karola Aleksandra Krasickiego, poruczeństwa Wacława Dominika Ejsmonta ⁴⁸	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1633, 1667 i SA, sygn. 2673, s. 735

⁴⁴ Zob. akt nadania stolnikostwa mozyrskiego W. Połomskiemu, porucznikowi pancernemu H. A. Ogińskiego, 20 XI 1692, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 145, s. 9.

⁴⁵ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁴⁶ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *ibid.*

⁴⁷ Zob. przywilej na trzy wioski dla F. Kotowskiego, chorążego mozyrskiego, porucznika chorągwi pancerniej Sapiehy, starosty wołpińskiego, w obozie pod Niemcem, 13 X 1691, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 146, s. 361.

⁴⁸ Materiały, które odnotowują tę jednostkę, identyfikują osobę rotmistrza wyłącznie jako „hrabiego Krasickiego”. Chodzi tu zapewne o Karola Aleksandra, którego Adam Boniecki wskazał

Rajtaria			
Lp.	Chorągiew	Wielkość etatowa (konie)	Źródło
1	2	3	4
1.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego pod obersterem Eberhardem Iskielem (Iszkielem)	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1672 i SA, sygn. 2673, s. 629
2.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego pod majorem Gerardem Reinkenem (Renkenem)	brak danych (przyuszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1524, 1657
3.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, kapitaństwa Hieronima (?) Grothusa, kasztelanica żmudzkiego	brak danych (przyuszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1524, 1657
4.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, kapitaństwa Lewenfelda	100 ⁴⁹	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1540, 1556
5.	Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego, hetmana polnego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1658
6	ks. Stanisława Kazimierza Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, zmarłego 8 XII 1690 r.	100	LVIA, SA, sygn. 2673, s. 723
7.	Benedykta Pawła Sapiehy, podskarbiego wielkiego litewskiego, podrotmistrzem Theyderem (Tejederem)	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1515, 1637 i SA, sygn. 2673, s. 651
Jazda tatarska			
Lp.	Chorągiew	Wielkość etatowa (konie)	Źródło
1	2	3	4
1.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, rotmistrzostwa Mustafy Baranowskiego	150	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1499, 1649 i SA, sygn. 2673, s. 2184

pod 1690 r. jako rotmistrza JKM. Zob. Adam BONIECKI, *Herbarz polski, cz. 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. 12, Warszawa 1908, s. 172–173. Ejsmont, jako porucznik rotty pancernej „jmp. hrabiego Krasickiego, pułkownika JKM”, został odnotowany w protestacji wpisanej do księgi komisji wileńskiej pod datą 17 III 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1921–1924.

⁴⁹ W taryfie Kocieleła odnotowana w wysokości 100 koni jako chorągiew Lewenfelda. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

1	2	3	4
2.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, rotmistrzostwa Dawida Baranowskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1387, 1648 i SA, sygn. 2673, s. 688
3.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, rotmistrzostwa Teniuki	brak danych (przypuszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1387 i SA, sygn. 2673, s. 688
4.	Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego, hetmana polnego litewskiego	Brak danych (przypuszczalnie 150)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1434 i SA, sygn. 2673, s. 727
5.	ks. Stanisława Kazimierza Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego, po jego śmierci – od 16 I 1691 r. ks. Karola Stanisława Radziwiłła, podkanclerzego litewskiego ⁵⁰	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1419, 1570 i SA, sygn. 2673, s. 724
6.	Benedykta Pawła Sapiehy, podskarbiego wielkiego litewskiego	110 (120)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1546, 1570 i SA, sygn. 2673, s. 724
7.	Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, potem wielkiego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1564 i SA, sygn. 2673, s. 673
8.	Krzysztofa Wiktoryna Vorbek Lettowa, marszałka starodubowskiego, strażnika polnego litewskiego, zmarłego 15/16 XII 1691 r., poruczeństwa Samuela Aziulewicza ⁵¹	110	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1393, 1439, 1495, 1628 i SA, sygn. 2673, s. 692, 730

⁵⁰ List przypowiedni na chorągiew tatarską po śmierci wielmożnego marszałka w. WKL do wielmożnego podkanclerzego WKL, Żółkiew, 16 I 1691, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 146, s. 177–178.

⁵¹ Zob. dekret w sprawie między Karolem Kazimierzem Chaleckim, starostą mozyrskim a Samuelem Aziulewiczem, porucznikiem chorągwi tatarskiej Lettowa, marszałka starodubowskiego, o szkody na konsystencji w 1690 r., Wilno, 14 III 1691, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1605–1612.

Dragonia			
Lp.	Chorągwie lub szwadrony	Wielkość etatowa (konie)	Źródło
1	2	3	4
1.	chorągiew Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, komendy generała majora Eberharda Kazimierza Alten Bockuma	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1409, 1516, 1597, 1628 i SA, sygn. 2673, s. 700, 2158
2.	chorągiew Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, pod oberszterlejtantem Władysławem Michałem Łuczkiem, pisarzem grodzkim wilkomierskim ⁵²	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1398, 1500, 1619 i SA, sygn. 2673, s. 651, 695
3.	chorągiew Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, majorstwa Krzysztofa Andrzeja Hana	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1649 i SA, sygn. 2673, s. 651, 682
4.	chorągiew Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, kapitaństwa Dorooha (vel Doroża, Derhawa)	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1413, 1515, 1638 i SA, sygn. 2673, s. 709
5.	szwadron Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego i hetmana polnego litewskiego	100 ⁵³ (160)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1676 i SA, sygn. 2673, s. 712, 736
6.	chorągiew Michała Dowmonta Siesickiego, wojewody mińskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1500
7.	chorągiew Kazimierza Władysława Sapiehy, kasztelana trockiego	100 ⁵⁴	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1698
8.	chorągiew Michała Kazimierza Kocięła, kasztelana witebskiego	60	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1490, 1608

⁵² Zob. kontumacja z aktorstwa W. M. Łuczka, pułkownika JKM, przeciw Janowi Amberkowi, porucznikowi JKM, Wilno, 28 III 1692, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 2959–2962.

⁵³ Zgodnie z taryfą Kocięła miała być liczona w sile 100 koni. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁵⁴ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła. Zob. *ibid.*

1	2	3	4
9.	chorągiew ks. Dominika Mikołaja Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego	60	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1698 i SA, sygn. 2673, s. 670, 716
10.	chorągiew Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, potem wielkiego litewskiego	60	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1694
11.	chorągiew Jerzego Karola Chodkiewicza, oboźnego litewskiego, zmarłego 17 VIII 1691 r.	60 ⁵⁵	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1582, 1706
12.	chorągiew Michała Franciszka Sapiehy, koniuszego litewskiego	60	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1500, 1620 i SA, sygn. 2673, s. 2184
13.	chorągiew Jerzego Stanisława Sapiehy, stolnika litewskiego	80 (180)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1475, 1546, 1676 i SA, sygn. 2673, s. 666
14.	chorągiew Krzysztofa Wiktoryna Vorbek Lettowa, marszałka starodubowskiego, strażnika polnego litewskiego, zmarłego 15/16 XII 1691 r.	60	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1341 i SA, sygn. 2673, s. 2174
15.	chorągiew Jana Szezretera (Schroettera), pisarza skarbowego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1663 i SA, sygn. 2673, s. 682, 706
Piechota niemiecka			
Lp.	Regimenty, szwadrony lub kompanie	Wielkość etatowa (porcji)	Źródło
1	2	3	4
1.	regiment Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego	brak danych (przyuszczalnie 800) ⁵⁶	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1540 i SA, sygn. 2673, s. 2252, 2277

⁵⁵ Wielkość zgodnie z taryfą Kocięła Zob. *ibid.*

⁵⁶ W taryfie Kocięła regiment widnieje w łącznej sile 673 porcji, ale zapewne nie został liczony w swej nominalnej wielkości etatowej. Zob. *ibid.* Liczył zapewne tyle, ile jeszcze w 1686 r., i tyle, ile miał liczyć według nowego komputu w 1698 r., zgodnie z taryfą Kocięła, a więc 800 porcji. Zob. K. BOBIATYŃSKI, *Skład i liczebność*, s. 48.

1	2	3	4
2.	regiment Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego, hetmana polnego litewskiego	400	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1399, 1587, 1711 i SA, sygn. 2673, s. 635, 696
3.	regiment (szwadron) Benedykta Pawła Sapiehy, podskarbiego wielkiego litewskiego ⁵⁷	200 (400)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1524, 1658 i SA, sygn. 2673, s. 705, 718, 724, 738
4.	regiment (szwadron) Mateusza Remera, generała artylerii litewskiej	200	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1387, 1409, 1414, 1565, 1672 i SA, sygn. 2673, s. 640, 688
5.	szwadron Leonarda Gabriela Pocięja, wojewody witebskiego	120	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1684 i SA, sygn. 2673, s. 732
6.	szwadron zmarłego 8 XII 1690 r. ks. Stanisława Kazimierza Radziwiłła, marszałka wielkiego litewskiego	160	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1445 i SA, sygn. 2673, s. 705, 722
7.	szwadron ks. Dominika Mikołaja Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego	brak danych	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1541, 1672
8.	szwadron ks. Karola Stanisława Radziwiłła, podkanclerzego litewskiego	200	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1541, 1672 i SA, sygn. 2673, s. 640
9.	regiment Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, potem wielkiego litewskiego	brak danych (przy- puszczalnie 160–180 ⁵⁸)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1565 i SA, sygn. 2673, s. 741

⁵⁷ Z rozliczeń z poborcami województwa nowogródzkiego na komisji wileńskiej 1691 r. wynika, że z drugiej raty podymnego za dwie ćwierci polowe 1690 r. piechota B. P. Sapiehy była opłacona razem z dragonią, która najwidoczniej tworzyła z nią wspólny regiment. Zob. LVIA, SA, sygn. 2673, s. 724. Utrzymywanie przy regimencie pieszym kompanii dragonńskiej było wówczas praktykowane. Zgodnie z taryfą Kocięła i rozliczeń za cztery ćwierci w 1698 r., stan etatowy tej dragonii wynosił 60 koni, piechoty zaś 200 porcji. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁵⁸ W 1689 r. liczył 160 porcji, natomiast w taryfie Kocięła został rozliczony według stanu 181 porcji. Zob. porachowanie z pułkiem marszałka nadwornego litewskiego J. K. Dolskiego za

1	2	3	4
10.	regiment (szwadron) Jerzego Stanisława Sapiehy, stolnika litewskiego	200	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1414, 1690 i SA, sygn. 2673, s. 696, 709, 724, 730
11.	szwadron Andrzeja Kazimierza Kryszpina Kirszenszteina, pisarza polnego litewskiego	120	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1659
12.	frejkompania Jana Andrzeja Platera, starosty inflanckiego (dyneburskiego)	brak danych (przyuszczalnie 60 ⁵⁹)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1591, 1714
Piechota węgierska (w tym rota janczarów)			
Lp.	Chorągwie	Wielkość etatowa (porcji)	Źródło
1	2	3	4
1.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, pod rotmistrzem Kuncewiczem	200 ⁶⁰ (100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1393, 1525, 1658, 1668 i SA, sygn. 2673, s. 692
2.	janczarska Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1632
3.	Józefa Bogusława Słuszki, kasztelana wileńskiego i hetmana polnego litewskiego, pod rotmistrzem Danielem Filipowiczem ⁶¹	100 ⁶²	LVIA, SA, sygn. 2673, s. 738
4.	Konstantego Kazimierza Brzostowskiego, biskupa wileńskiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1603
5.	Dominika Michała Słuszki, wojewody połockiego	100	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1577

półtorej ćwierci 14 VIII–14 XI 1689, Warszawa, 9 V 1690, LVIA, SA, sygn. 3450, k. 126; *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁵⁹ W latach 1683–1696 liczyła 60 porcji, stanowiąc garnizon Dyneburga. Zob. K. BOBIA-
TYŃSKI, *Skład i liczebność*, s. 50.

⁶⁰ Zgodnie z taryfą Kocieleła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁶¹ Zob. dekret w sprawie z powództwa D. Filipowicza przeciw poborcom z województwa mińskiego, Wilno, 22 III 1692, LVIA, SA, sygn. 2673, s. 2795–2798.

⁶² Zgodnie z taryfą Kocieleła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

1	2	3	4
6.	Jana Karola Dolskiego, marszałka nadwornego, a potem wielkiego litewskiego	brak danych (przy-puszczalnie 100)	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1694
Kozacy zaporoscy			
Lp.	Chorągiew	Wielkość eta-towa (konie)	Źródło
1.	Kazimierza Jana Sapiehy, wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, pod rotmistrzem Teodorem Bruszniewskim ⁶³	110	LVIA, SA, sygn. 2672, s. 1404, 1582, 1586 i SA, sygn. 2673, s. 698

Na podstawie dokumentacji komisji wileńskiej i trybunału grodzieńskiego zidentyfikowano: 5 chorągwi husarskich, 23 pancerne, 7 rajtarskich, 8 tatarskich, 15 szwadronów i chorągwi dragońskich, 12 oddziałów piechoty niemieckiej, 5 chorągwi piechoty węgierskiej oraz po chorągwi janczarskiej (podanej wśród piechoty węgierskiej, jak zazwyczaj to praktykowano w epoce⁶⁴) i Kozaków zaporoskich – łącznie 77 oddziałów. Zestawiając powyższe dane z rachunkami B. P. Sapiehy z 1693 r., można stwierdzić, że kompletny skład jednostkowy udało się ustalić w przypadku husarii, rajtarii, jazdy tatarskiej⁶⁵ oraz dragonii. Z jazdy pancerniej zidentyfikowano natomiast 23 chorągwie w sile 2370 koni – przy założeniu, że wszystkie rotty poza pierwszą K. J. Sapiehy i hetmańską J. B. Słuszki liczyły 100 stawek żołą⁶⁶. W zestawieniu z sumariuszem B. P. Sapiehy wynika, że nie udało się ustalić jednej stukonnej rotty, z którą jazda pancerna osiągnęłaby podany w rozliczeniach stan 2470 koni. Podobnie brakuje jednej rotty piechoty węgierskiej (zakładając, że chorągiew K. J. Sapiehy liczyła 200, a nie 100 porcji), a tą była zapewne chorągiew marszałka wielkiego

⁶³ Kadra oficerska tej jednostki została wspomniana w kontumacji w sprawie przeciw deputatom od chorągwi zaporoskiej K. J. Sapiehy, Wilno, 26 II 1691, AGAD, AR, dz. VII, sygn. 44, s. 161. Bruszniewski, jako rotmistrz chorągwi kozackiej zaporoskiej (ale bez podania imienia), został przywołany także w kontumacji w sprawie przeciw deputatom jego oddziału z 13 III 1691 r., LVIA, SA, sygn. 2673, s. 1557.

⁶⁴ Przykładowo, chorągiew janczarska K. J. Sapiehy została wymieniona wśród chorągwi piechoty węgierskiej w taryfie Kocięła. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁶⁵ Tu dodatkowym potwierdzeniem jest list S. Popławskiego do J. B. Słuszki z 1692 r. w którym regimentarz pisał, że miał pod sobą wszystkie komputowe chorągwie tatarskie w liczbie ośmiu. Zob. S. Popławski do J. B. Słuszki, w obozie pod Kozłowem, 15 VIII 1692, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 100, k. 105–106.

⁶⁶ Taka zależność wystąpiła też w taryfie Kocięła. Z 21 chorągwi pancernych (2170 koni) tylko jednostki K. J. Sapiehy i J. B. Słuszki nie liczyły 100, jak pozostałe, a odpowiednio: 150 i 120 koni. Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

litewskiego S. K. Radziwiłła. W kompucie litewskim istniała bowiem praktyka (przynajmniej w epoce Sobieskiego) utrzymywania przez obu marszałków – wielkiego i nadwornego – swoich rot piechoty węgierskiej, i tak zapewne było również w 1690 r.⁶⁷ Niewiadomą pozostaje przede wszystkim piechota zaciągu niemieckiego, ponieważ mamy tu dość liczne braki w danych dotyczących wysokości stanów etatowych. Jeśli przyjąć, że szwadrony (regimenty) J. K. Dolskiego i kanclerza D. M. Radziwiłła liczyły łącznie 380 porcji (w konfiguracji 180 i 200), hetmana wielkiego – 800 (co jest niemal pewne), a jego brata podskarbiego – 400 (co wzbudza wątpliwości), to można stwierdzić, że zidentyfikowano wszystkie komputowe oddziały piesze. Jeśli natomiast regiment (zwany zamiennie szwadronem) B. P. Sapiehy liczył 200 porcji, to całkiem możliwe, że na służbie pozostawał jeszcze przynajmniej jeden niezidentyfikowany oddział pieszy. Na obecnym etapie badań należy jednak przyjąć, że komput litewski w latach 1690–1691 obejmował minimum 79 oddziałów, uwzględniając niezidentyfikowane chorągwie pancerną i węgierską.

Z brakujących oddziałów udało wytypować się, do kogo mogła należeć niepodana w sprawozdaniach poborców chorągiew piesza. Trudniej natomiast wskazać patrona w analogicznym przypadku rot pancernej. Niemniej chodzi tu zapewne o chorągiew starosty goszczyńskiego Mikołaja Tarły, od 15 IX 1692 r. cześnika litewskiego. Hetman polny Słuszka wymienił ją w liście z 31 VIII 1692 r. wśród oddziałów skierowanych pod Koniuchy⁶⁸. Jednostka ta, jako rota pancerna cześnika litewskiego, została podana również w taryfie Kocieleła⁶⁹. Istnieje jednak możliwość, że Tarło mógł np. objąć którąś z występujących w kompucie chorągwi na przełomie 1691 i 1692 r. W samym badanym okresie (1690–1691) kilka oddziałów komputowych utraciło przecież swoich patronów na skutek ich śmierci, a byli to marszałek S. K. Radziwiłł, J. K. Chodkiewicz oraz Krzysztof W. Vorbek Lettow. Nie we wszystkich zaś przypadkach udało się wytłumaczyć, co stało się z ich oddziałami: czy zostały rozwiązane, czy powierzono je kolejnym patronom? Możemy powiedzieć, że po Lettowie chorągwie przejął jego brat Aleksander Jerzy, obejmując równocześnie po

⁶⁷ S. K. Radziwiłł miał rotę piechoty węgierskiej na pewno w latach 1683–1686. Z kolei w taryfie Kocieleła pojawiła się rota piechoty węgierskiej Karola S. Radziwiłła (w 1700 r. już kanclerza wielkiego litewskiego). Zob. *Taryfa generalna*, [brak paginacji]. Mogła być to jednostka objęta po S. K. Radziwiłła, tak samo jak było w przypadku rot pancernej i tatarskiej zmarłego marszałka. Tu trzeba też zaznaczyć, że w latach osiemdziesiątych obaj marszałkowie litewscy mieli swoje rotę węgierskie – wielki S. K. Radziwiłł oraz nadworny – najpierw J. B. Słuszka, a potem od 1685 r. jego następcą na urzędzie J. K. Dolski. Zob. K. ВОВІАТУНСЬКИЙ, *Склад і лічzebність*, s. 51.

⁶⁸ J. B. Słuszka do K. J. Sapiehy, pod Wiśniowczykiem, 31 VIII 1692, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника [Lwowska nacjonalna naukowa biblioteka Ukrainy imieni W. Stefanyka] (dalej cyt. LNNBU), fond 103, teka XIII, nr 1928.

⁶⁹ *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

zmarłym urząd strażnika polnego, a potem także marszałkostwo starodubowskie⁷⁰. Co postanowiono natomiast w sprawie dwóch oddziałów Chodkiewiczów (w tym rotą pancerną), czy rajtarią marszałka wielkiego Radziwiłła⁷¹, już nie wiemy. Z podobnymi problemami zetknęliśmy się także w kolejnych latach panowania Jana III, gdy zmarli inni patroni – i to dość znaczący, bo utrzymujący w wojsku litewskim nawet kilka oddziałów.

Istotne rozszady musiały nastąpić w 1695 r., gdy zmarli pisarz wielki litewski Konstanty J. Szujski, wojewoda witebski Leonard G. Pocij oraz marszałek wielki litewski J. K. Dolski. Pierwszy pozostawił rotę petyhorską, ale nie wiadomo, co stało się z nią po śmierci patrona. Chorągiew pancerną zmarłego 1 II 1695 r. Pocij, jak przyjęto w literaturze za rezydentem radziwiłłowskim przy dworze królewskim Kazimierzem Sarneckim, przejął syn, podkomorzy brzeski Ludwik Konstanty⁷². Problem w tym, że nie identyfikujemy tej chorągwi później. Od 1695 r. w źródłach pojawia się za to rota pancerna drugiego z wojewodów witebskich – chorążego trockiego Kazimierza Aleksandra. Jesienią 1695 r. znalazła się wśród chorągwi pod komendą hetmana Słuszki, a trzy lata później wchodziła w skład grupy H. A. Ogińskiego. Podano ją także do rozliczeń w taryfie Kocięła⁷³. Trudno sobie wyobrazić, aby rota aktywnego republikanta, jakim był podkomorzy brzeski Pocij, nie została dopuszczona w 1698 r. do wypłaty czterech ćwierci, jeśli służyłaby wcześniej w kompucie. Wskutek tego jej istnienie należy zanegować. Chorągiew, o której przejęciu wspominał

⁷⁰ Zob. J. A. Vorbek Lettow do Stanisława Antoniego Szczuki, Wilno, 15 III 1692, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich (dalej cyt. APP), sygn. 163a, t. 2, s. 1; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. Andrzej RACHUBA, Warszawa 2003, s. 257.

⁷¹ W 1692 r. ksiądz Franciszek Kowalkowski, proboszcz brzeski i łucki, skarżył się hetmanowi wielkiemu na szkody popełnione przez żołnierzy z chorągwi rajtarskiej marszałka nadwornego litewskiego A. P. Sapiehy. Zob. F. Kowalkowski do K. J. Sapiehy, Brześć, 16 IX 1692, LNNBU, fond 103, teka XIII, nr 1933. Niewykluczone więc, że to młody Sapieha przejął chorągiew rajtarii po zmarłym marszałku. Za tym wariantem przemawiają także inne powiązania, Sapieha bowiem pojął wiosną 1691 r. za żonę wdowę po S. K. Radziwiłł – Marię Krystynę de Béthune. Zob. też Mariusz SAWICKI, „*Wojskowe awantury*” – *armia litewska wobec społeczeństwa w II połowie XVII wieku. Zarys problematyki*, [in:] *Studia historyczno-wojskowe*, t. 3: *Armia i społeczeństwo*, red. Tomasz CIESIELSKI, Zabrze 2009, s. 166–167.

⁷² K. SARNECKI, op.cit., s. 285; A. SOWA, op.cit., s. 38.

⁷³ J. B. Słuszka do Jana III, Lwów, 16 X 1695, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 224, k. 129–131; Aktykacja traktatów między wojskiem a Rzeczpospolitą WKL postanowionych, Grodno, 9 V 1698, LVIA, SA, sygn. 43, k. 275–276v; Д. ВІЩЬКО, *Спроба рэспубліканцаў*, s. 325–326; *Taryfa generalna*, [brak paginacji]. Z listu Kazimierza Siemianowskiego do pryncypała, podkanclerzego Radziwiłła, wynika, że obaj bracia Ludwik Konstanty i Kazimierz Aleksander Pocijowie byli w 1692 r. porucznikami w jeździe litewskiej. Niewykluczone więc, że drugi z nich, chorąży trocki sprawował wówczas poruczeństwo w rocie ojca, a po jego śmierci naturalnie awansował na rotmistrza swojej jednostki. Zob. K. Siemianowski do K. S. Radziwiłła, w obozie pod Wiśniowcem, 6 IX 1692, AGAD, AR, dz. V, sygn. 14242, s. 3–5.

Sarnecki, to zapewne więc szwadron pieszy po wojewodzie witebskim. W taryfie Kocięła mamy odnotowaną piechotę podkomorzego brzeskiego w sile 120 porcji, czyli w takiej, w jakiej w latach 1690–1691 służył oddział jego ojca.

Bardziej oczywista, choć niepozbawiona wątpliwości, pozostaje sprawa zmarłego 29 IV 1695 r. marszałka Dolskiego, który zgodnie z komputem z 1690 r. trzymał sześć jednostek (oddziały husarii, pancernych, jazdy tatarskiej, dragonii, piechoty niemieckiej i węgierskiej), liczących etatowo 620–640 koni i porcji. Zmarły marszałek sprzyjał dworowi, więc w interesie króla było utrzymać pułk po Dolskim w orbicie wpływów swych adherentów. W tym celu już 6 V 1695 r. wydano z kancelarii listy przypowiednie na objęcie pięciu z sześciu jednostek w wojsku litewskim po marszałku przez jego pasierba, starostę pińskiego ks. Janusza Wiśniowieckiego, na rotę husarską, pancerną, tatarską oraz na dragonię „konną” i „pieszą” (czyli piechotę niemiecką)⁷⁴. Na takie wywyższenie osoby pozostającej dotąd poza wojskiem nie było chyba zgody, ponieważ ks. Wiśniowiecki na pewno nie objął w wojsku litewskim rotę husarskiej ojczyma (objął za to jego husarię w armii koronnej⁷⁵). W 1695 r. w kompucie pojawiła się bowiem, miast Dolskiego, chorągiew husarska wojewody połockiego Dominika M. Słuszki, brata hetmana polnego i przedstawiciela naczelnego dowództwa armii litewskiej⁷⁶. W 1698 r. wchodziła ona w skład grupy H. A. Ogińskiego, a potem podano ją do rozliczeń za cztery ćwierci w taryfie Kocięła⁷⁷. Jest więc pewne, że to Słuszka, a nie Wiśniowiecki objął husarię po Dolskim. Te powyższe przypadki warto było omówić choćby z tej przyczyny, że skład wojska litewskiego na podstawie etatu z 1690 r., poza wskazanymi wyjątkami, z grubsza pozostawał niezmienny w kolejnych latach wojny z Turcją⁷⁸.

⁷⁴ Listy przypowiednie dla J. Wiśniowieckiego, Warszawa, 6 V 1695, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 145, s. 283–284 (na chorągiew tatarską), 296 (na „dragonię konną”), 309–310 (na chorągiew pancerną), 310–311 (na chorągiew husarską), 311–312 (na „dragonię pieszą”). O przejściu całego pułku oraz starostwa pińskiego po ojczymie wspominał sam Wiśniowiecki. Zob. Janusz A. WIŚNIOWIECKI, *Ilias Polski (1700–1710)*, opr. Przemysław ROMANIUK, Jacek BURDOWICZ–NOWICKI, Warszawa 2018, s. 71. Piechotę węgierską po Dolskim przejął marszałek nadworny A. P. Sapieha. Zob. Andrzej RACHUBA, *Sapieha Aleksander Paweł*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, t. 34, red. Władysław KONOPCZYŃSKI, Wrocław–Warszawa–Kraków 1993, s. 562.

⁷⁵ J. WIMMER, *Materiały do zagadnienia*, s. 250.

⁷⁶ Warto tu wskazać, że w nadaniu Słuszcze starostwa suraskiego z 1693 r. król podkreślił zaślugi wojskowe wojewody połockiego: „pułkownika naszego w wyprowadzeniu przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża św. na tak liczne kampanie własnego pułku”. Zob. akt nadania starostwa suraskiego, Grodno, 16 II 1693, RGADA, fond 389, opis 1, sygn. 146, s. 658.

⁷⁷ Zob. J. B. Słuszka do Jana III, Lwów, 16 X 1695, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 224, k. 129–131; Aktykacja traktatów między wojskiem a Rzpłą WKL postanowionych, Grodno, 9 V 1698, LVIA, SA, sygn. 43, k. 275–276v; Д. ВІЦЬКО, *Спроба рэспубліканцаў*, s. 325–326; *Taryfa generalna*, [brak paginacji].

⁷⁸ Przykładowo: z chorągwi służących niezmiennie pod tymi samymi patronami od 1690 r. hetman Słuszka wspominał w swoim liście do króla z 1695 r. takie oddziały, jak rotę husarskie

Analizując skład zrealizowanego na podstawie decyzji sejmu 1690 r. komputu litewskiego, uwagę zwraca liczba chorągwi sapieżyńskich. Bracia Kazimierz Jan i Benedykt Paweł, synowie hetmana wielkiego (Jerzy Stanisław, Michał Franciszek i Aleksander Paweł), a także Sapiehowie z linii kodeńskiej (kasztelan trocki Kazimierz Władysław oraz krajczy litewski Władysław Jozafat) utrzymywali aż 32 jednostki⁷⁹. Były to dwie roty husarskie (250 koni), osiem pancernych (850 koni), pięć rajtarskich (500 koni), cztery tatarskie (460 koni), siedem dragońskich (640 koni), trzy oddziały piechoty niemieckiej (1200–1400 porcji), dwie węgierskiej (licząc z janczarską – 300 porcji) i jedna kozacka zaporoska (110 koni). W efekcie ich jednostki stanowiły trzecią część całej jazdy pancernej (8 na 24), większą część rajtarii (5 na 7), połowę jazdy tatarskiej (4 na 8) oraz połowę dragonii (7 na 15). Sam hetman wielki utrzymywał aż 18 jednostek (prawie ¼ oddziałów etatowych!): rotę husarską (150 koni), dwie pancerne (250 koni), regiment rajtarii złożony z czterech chorągwi (400 koni), trzy roty tatarskie (350 koni), regiment dragonii złożony z czterech chorągwi (400 koni), regiment pieszy (800 porcji) oraz chorągwie pieszą węgierską (200 porcji), janczarską (100 porcji) i kozacką zaporoską (110 koni). Dawało to łącznie 2760 koni i porcji, czyli aż 28% stanu komputu! Ogólnie jednostki sapieżyńskie na początku lat dziewięćdziesiątych XVII licząc 32 jednostki w sile pomiędzy 4310 a 4510 koni i porcji stanowiły od 43 do 46% wielkości całej armii litewskiej. Mimo że nie zawsze chorągwie postępowały zgodnie z politycznymi oczekiwaniami swoich patronów, to jednak taka liczba oddziałów sapieżyńskich może być wykładnią niemal całkowitego zdominowania armii litewskiej przez fację podskarbiego i hetmana wielkich. Potwierdza się zatem uwaga Konrada Bobiatyńskiego, wyrażona w odniesieniu do lat 1683–1684, kiedy oddziały sapieżyńskie stanowiły blisko trzecią część całości, że rodzina Sapiehów przykładała wielkie znaczenie do utrzymania trwałej

Jana III i hetmana Sapiehy, pancerne tegoż hetmana, koniuszego litewskiego M. F. Sapiehy, marszałka nadwornego A. P. Sapiehy, wojewody mińskiego Michała Dowmonta Siesickiego, kanclerza Dominika i podkanclerzego Karola Radziwiłłów oraz chorążego litewskiego H. A. Ogińskiego. Zob. J. B. Służka do Jana III, Lwów, 16 X 1695, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 224, k. 129–131. Z kolei w grupie jedenastu chorągwi narodowego zaciągu regimentarza H. A. Ogińskiego w 1698 r. osiem jednostek występowało pod tymi samymi patronami, jak w 1690 r.: husarska królewska (choć już Augusta II) pod H. A. Ogińskim, husarska i pancerna hetmana Służki oraz pancerne wojewody połockiego D. M. Służki, koniuszego litewskiego M. F. Sapiehy, stolnika litewskiego J. S. Sapiehy, kasztelana witebskiego M. K. Kocięła i wojewody mińskiego Siesickiego. Zob. Д. Вщцько, *Спроба рэспубліканцаў*, s. 325–326.

⁷⁹ W 1695 r. w kompicie występowała jeszcze rota pancerna kolejnego z Sapiehów – strażnika litewskiego Michała Józefa, syna podskarbiego Benedykta Pawła. Zob. J. B. Służka do Jana III, Lwów, 16 X 1695, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 224, k. 129–131.

kontroli nad wojskiem jako kluczowego elementu sprawowania przez nią hegemonii politycznej w Wielkim Księstwie Litewskim⁸⁰.

W porównaniu z Sapiehami liczba chorągwi królewskich w kompucie wy-daje się wręcz symboliczna. Jan III, chcąc uzyskać większą kontrolę nad wojskiem litewskim w 1683 r., doprowadził do objęcia przez siebie po zmarłym hetmanie wielkim litewskim Michale Kazimierzu Pacu dwóch chorągwi: husarskiej i pancernej, zamierzając równocześnie utworzyć pułk królewski⁸¹. Działania w sprawie organizacji pułku, by przeciwdziałać całkowitemu podporządkowaniu armii litewskiej Sapiehom, nie przyniosły chyba rezultatów na miarę oczekiwań. Król mógł jednak opierać się na osobach mu przychylnych i takich, które nie obawiały się konfrontacji z Sapiehami na gruncie armii litewskiej, jak hetman Słuszka czy od 1687 r. porucznik królewskiej husarii H. A. Ogiński. Choć oddziały Jana III stanowiły niewielką część armii, to z pewnością były dla Sapiechów solą w oku, czego dowodzą słowa chorążego litewskiego napisane do króla w 1689 r.: „jnp. wojewoda wileński nie życzyłby mieć podobno w tym kompucie życzliwych WKM PMM i dobrodzieja widzieć sług”⁸². A wypada przypomnieć, że to chorąży litewski, a także jego konkurent do poruczeństwa królewskiej husarii z 1687 r. kasztelan witebski M. K. Kocieliński⁸³ stali się później przywódcami obozu, który złamał sapieżyńską hegemonię.

Mimo upolitycznienia wojsko litewskie pod komendą obu hetmanów nie uchylało się od udziału w kampaniach wojennych przeciw Turcji. Było zresztą aktywne już podczas wyprawy mołdawskiej 1691 r., na potrzeby której rok wcześniej je zreorganizowano. Kilka chorągwi z poświęceniem uczestniczyło w bitwie pod Pererytą 13 IX 1691 r., okupując to dość poważnymi stratami⁸⁴. Marek Wagner na przykładzie działań jazdy hetmana Sapiehy pod Pererytą podkreślił bardzo dobre taktyczne przygotowanie Litwinów do walki z Tatarami

⁸⁰ Konrad BOBIATYŃSKI, *Walka Sapiechów o odzyskanie wpływów w armii litewskiej w latach 1666–1683*, [in:] *Сягелі. Асобы, кар’еры, маёнтки: зборнік навуковых артыкулаў*, ред. Анастасія СКЕП’ЯН, Мінск 2018 [*Sapiehi. Asoby, karjery, majontki: zbornik nawukowych artykulau*, ред. Anastasyja SKIEP’JAN, Minsk 2018], s. 112.

⁸¹ Zbigniew HUNDELT, *Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływy w wojsku litewskim w latach 1683–1696*, *Rocznik Lituanistyczny*, t. 3: 2017, s. 95–119, DOI: <https://doi.org/10.12775/RL.2017.3.05>.

⁸² H. A. Ogiński do Jana III, Krasieczyn, 16 II 1689, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 142, k. 17–17v.

⁸³ Kocieliński starał się o poruczeństwo husarskie znaku JKM w kompucie litewskim w marcu 1687 r., po śmierci dotychczasowego porucznika Krzysztofa Białłozora. Zob. M. K. Kocieliński do S. A. Szczuki, Smorgonie, 11 III 1687, AGAD, APP, sygn. 163a, t. 14, s. 1351–1352.

⁸⁴ K. SARNECKI, op.cit., s. 5–6, 229–231; P. SMOLAREK, op.cit., s. 52. W starciach okupionych śmiercią 14 towarzyszy, 20 pocztowych i 4 rajtarów, a także niewolą 30 towarzyszy wzięły udział z wojska litewskiego chorągwie pancerne Jana III, koniuszego litewskiego M. F. Sapiehy, podkanclerzego K. S. Radziwiłła i rajtaria K. J. Sapiehy.

w tej kampanii. Pozytywnie ocenił też pokierowane przez hetmana polnego Słuszkę działania piechoty i dragonii litewskiej podczas oblężenia Niemca (rum. Neamț), zajętego 13 X 1691 r.⁸⁵ Struktura sił Wielkiego Księstwa odpowiadała zresztą zapotrzebowaniu ówczesnej prowadzonej wojny z Portą i jej lennikami. Zarówno w kompucie złożonym do skarbu, jak i faktycznie zrealizowanym oddziały piechoty i dragonii (odpowiednio 4360 i 5080 stawek żołdu) były liczniejsze od kawalerii (odpowiednio 4200 i 4820 koni). Te proporcje wskazują, że siły litewskie miały przede wszystkim wspierać regimenty koronne w działaniach oblężniczych⁸⁶. Struktura kawalerii złożonej w większej części z oddziałów dysponujących dużą siłą ognia (jazda pancerna, rajtaria) oraz kawalerii lekkiej (jazda tatarska i kozacka) umożliwiała natomiast wspomaganie jednostek koronnych w przeciwdziałaniu zagonom tatarskim oraz w prowadzeniu rozpoznania sił i pozycji przeciwnika, w dywersji czy w utrzymaniu komunikacji z garnizonami na Podolu i w Mołdawii. Tym sposobem zaciągnięcie większej liczby wojska litewskiego, niż przewidywał komput złożony w 1690 r. do skarbu, można nawet ocenić pozytywnie. Powinniśmy jednak pamiętać, że armia Wielkiego Księstwa, podobnie jak koronna, miała w latach dziewięćdziesiątych XVII w. problemy z wypełnieniem stanów etatowych. Dobrym przykładem jest grupa regimentarza S. Popławskiego, która po wyruszeniu w sierpniu 1692 r. spod Kozłowa w stronę Kamieńca, za rozkazem hetmana Sapiehy, obejmowała 18 chorągwi pancernych, 8 tatarskich, dwie rajtarskie i 300 dragonów. Nominalnie powinna liczyć w granicach 3220 koni, ale jak zaznaczył sam porucznik hetmańskiej husarii, „skomputowawszy ludzi, nie wiem czy będzie dwa tysiące”⁸⁷.

Większa liczebność etatowa, niż przewidywał komput zatwierdzony na sejmie 1690 r., ma też oczywiście negatywne konotacje, bo w pełni obnaża niemoc aparatu państwa w walce z samowolą elit, abstrahując od tego, że generowała

⁸⁵ Marek WAGNER, *Udział wojska litewskiego w wojnie polsko-tureckiej w latach 1684–1699*, *Historia i Świat*, nr 3: 2014, s. 127. O zajęciu Niemca (rum. Neamț): K. SARNECKI, op.cit., s. 20–22; P. SMOLAREK, op.cit., s. 62–63. Towarzysz litewskiej chorągwi husarskiej Jana III Aleksander Dionizy Skorobohaty twierdzi, że pod Niemcem (rum. Neamț) „siła usarii i Niemców z wojsk naszych i z jazdy polskiej naginęło i od koni odpadło”, co podsumował słowami: „Bodaj się był zapadł ten Niemiec, dla którego tak siła straciliśmy”. Zob. Aleksander D. SKOROBOHATY, *Diariusz*, opr. Tadeusz WASILEWSKI (Pamiętniki z Czasów „Trylogii”), Warszawa 2000, s. 147.

⁸⁶ A. WOŁOŻYŃ, op.cit., s. 15–16. Korzystny stosunek piechoty i dragonii do jazdy występował w wojskach litewskich stale od czasu wojen 1654–1667. Piechota i dragonia stanowiła wówczas 54% całego wojska litewskiego, co Andrzej Rachuba uznał za „układ dość korzystny”. Zob. Andrzej RACHUBA, *Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku*, *Przegląd Wschodni*, t. 3: 1994, z. 3, s. 400.

⁸⁷ S. Popławski do J. B. Słuszki, w obozie pod Kozłowem, 15 VIII 1692, NHAB, fond 695, opis 1, sygn. 100, k. 105–106; Z. HUNDERT, *Przekaz informacji*, s. 190–191.

jeszcze większe zobowiązania finansowe skarbu. Jak podkreślił Franciszek Otwinowski, hetman Sapieha „podczas wojny tureckiej, kiedy chciał i jak wiele mu się podobało na kampanie wojska wyprowadzał”. Mało tego, wojsko w pełni uzależnione politycznie od hetmana popełniało corocznie na trasach przemarszu na kampanie wojenne liczne przestępstwa, zwłaszcza we wschodnich ziemiach województwa mazowieckiego, na Podlasiu oraz Wołyniu. Jak twierdzi ten sam Otwinowski, „to wszystko wyrabiał Sapieha na afront królowi, zaczepiając koronne kraje”⁸⁸. Oczywiście była to tylko jedna z form terroru, za którą odpowiadały siły litewskie, bo za podstawową uznaje się lokowanie przez Sapięhów chorągwi w dobrach przeciwników politycznych. Było to zresztą powodem kryzysu na Litwie i konfliktu, który zdominował ostatnie lata panowania Jana III (1693–1696). Walka toczyła się między biskupem wileńskim Konstantym K. Brzostowskim a hetmanem wielkim, a powodem sporu były właśnie niszczące lokacje wojska w dobrach biskupich. Dotychczas ciężko było identyfikować oddziały litewskie odpowiedzialne za szkody podczas przechodów czy lokacji. Znając skład jednostkowy wojska litewskiego po 1690 r., łatwiej będzie wskazać rzeczywistych winowajców w tym procederze, a także odpowiedzieć na pytanie, czy zasadniczym motywem ich postępowania był czynnik polityczny⁸⁹.

Na koniec należy wyrazić nadzieję, że ukazanie na podstawie akt komisji wileńskiej i trybunału grodzieńskiego składu wojska litewskiego z lat 1690–1691, funkcjonującego w tym kształcie z pewnymi korektami do 1698 r., pozwoli rozwinąć badania w kilku obszarach. Po pierwsze, jakie techniki stosowali Sapięhowie, aby utrzymać pełną kontrolę nad armią litewską, jak konkretnie wykorzystywali ją w walce politycznej ze swoimi przeciwnikami na Litwie, a po drugie, jaka była faktyczna militarna rola tej armii w działaniach wojennych przeciw Turcji w ostatniej odsłonie wojny Ligi Świętej z Portą z lat dziewięćdziesiątych XVII w. Dalsze badania nad wojskowością litewską w okresie hegemonii sapieżyńskiej, miejmy nadzieję, pozwolą też rozwiązać wyżej zasygnalizowane wątpliwości dotyczące samego składu jednostkowego po 1690 r.

⁸⁸ Erazm OTWINOWSKI [Franciszek OTWINOWSKI], *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, Kraków 1849, s. 20–21.

⁸⁹ W literaturze przedmiotu zauważono np., że przechody wojska litewskiego przez terytorium Mazowsza wpłynęły na miejscową szlachtę, aby zajęła stanowisko neutralne wobec konfliktu K. J. Sapięhy z biskupem wileńskim K. K. Brzostowskim. Zob. Zbigniew HUNDEK, *Działalność Sapięhów w „powieński” okresie panowania Jana III (1683–1696) w świetle akt sejmikowych województwa mazowieckiego*, [in:] *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, t. 1: *Sapięhowie*, red. Tomasz CIESIELSKI, Mariusz SAWICKI, Opole 2018, s. 87–104 (tam też aktualna literatura dotycząca konfliktu biskupa z hetmanem).

FINANSOWANIE I PODZIĘKOWANIA

Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki pt. „Edycja diariusza wojewody witebskiego Jana Antoniego Chrapowickiego (1612–1685), cz. IV–VII”, na podstawie decyzji nr 11H 20 0211 88 na lata 2022–2027.

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować kierownikowi projektu, dr. hab. Konradowi Bobiatyńskiemu, prof. UW za inspirację do podjęcia badań nad prezentowanym tematem i za podzielenie się informacjami o zasobach archiwum wileńskiego.

BIBLIOGRAFIA

- Bobiatyński, Konrad. “Skład i liczebność armii litewskiej podczas wojny z Turcją w latach 1683–1686.” *Zapiski Historyczne* 86/1 (2021): 29–55. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2021.02>.
- Bobiatyński, Konrad. “W drodze pod Chocim. Litewskie przygotowania do wojny przeciwko Turkom w 1673 roku.” In *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, edited by Sławomir Górczyński and Mirosław Nagielski, 27–47. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2014.
- Bobiatyński, Konrad. “Walka Sapiehów o odzyskanie wpływów w armii litewskiej w latach 1666–1683.” In *Sapyehi. Asoby, karyery, mayontki: zbornik navukovykh artykulaw*, edited by Anastasiya Skyepyan, 103–114. Minsk: A. M. Yanushkevitch, 2018.
- Bobiatyński, Konrad and Zbigniew Hundert. “Skład armii Wielkiego Księstwa Litewskiego podczas wojny z Turcją (1675–1676) w świetle akt skarbowo-wojskowych.” *Zapiski Historyczne* 83/1 (2018): 155–173. <http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.06>.
- Bobiatyński, Konrad and Zbigniew Hundert. “W służbie obojga narodów – mechanizmy kariery podstolego rzeczywistego Kazimierza Michała Pusłowskiego w latach 1660–1696.” *Rocznik Lituanistyczny* 7 (2021): 129–153. <https://doi.org/10.12775/RL.2021.7.06>.
- Boniecki, Adam. *Herbarz polski, part 1: Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, vol. 12. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1908.
- Ciesielski, Tomasz. “Wojsko litewskie w latach 1698–1709.” In *Wojny północne w XVI–XVIII wieku. W czterechsetlecie bitwy pod Kircholmem*, edited by Bogusław Dybaś and Anna Ziembewska, 165–182. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2007.
- Dybaś, Bogusław. “W sprawie traktatu pużewickiego z 1698 roku i jego następstw.” *Zapiski Historyczne* 53/3–4 (1988): 87–100.
- Filipczak-Kocur, Anna. “Litewskie komisje wojskowo-skarbowe w XVII wieku.” *Kwartalnik Historyczny* 109/3 (2002): 98–117.
- Hundert, Zbigniew. “Działalność Sapiehów w ‘powiedeńskim’ okresie panowania Jana III (1683–1696) w świetle akt sejmikowych województwa mazowieckiego.” In *Wielkie rody dawnej Rzeczypospolitej XVI–XIX wieku*, vol. 1: *Sapiehowie*, edited by Tomasz Ciesielski and Mariusz Sawicki, 87–104. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2018.

- Hundert, Zbigniew. "Przekaz informacji na temat starcia pod Hodowem 11 czerwca 1694 r. Propaganda dworska Jana III?" *Res Historica* 52 (2021): 179–218. <http://dx.doi.org/10.17951/rh.2021.52.179-218>.
- Hundert, Zbigniew. "Projekty komputów wojska Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1683–1684. Przyczynek do badań nad problemem rywalizacji Jana III z Sapiehami o wpływ w wojsku litewskim w latach 1683–1696." *Rocznik Lituanistyczny* 3 (2017): 95–119. <https://doi.org/10.12775/RL.2017.3.05>.
- Kaniewski, Jacek. "Problem wojny tureckiej na sejmie 1690 roku." In *Wojny polsko-tureckie w XVII wieku. Materiały z konferencji naukowej, Kamieniec Podolski 11–15 września 2000 r.*, edited by Zdzisław Budzyński [et al.], 29–48. Przemyśl: Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 2000.
- Ohryzko, Jozafat, ed. *Volumina Legum*, vol. 5. Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860.
- Otwinowski, Erazm. *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*. Kraków: Nakładem i drukiem Józefa Czecha, 1849.
- Piawski, Kazimierz. *Między Francją a Austrią. Z dziejów polityki Jana III Sobieskiego w latach 1687–1690*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1933.
- Rachuba, Andrzej. "Hegemonia Sapiechów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju." In *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, edited by Jerzy Urwanowicz, Ewa Dubas-Urwanowicz and Piotr Guzowski, 217–229. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003.
- Rachuba, Andrzej, ed. *Metryka Litewska*, vol. 2: *Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989.
- Rachuba, Andrzej. "Sapieha Aleksander Paweł." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 34, edited by Władysław Konopczyński, 561–565. Wrocław, Warszawa, Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993.
- Rachuba, Andrzej. "Siły zbrojne Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku." *Przeгляд Wschodni* 3/3 (1994): 379–410.
- Rachuba, Andrzej, ed. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, vol. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2003.
- Rachuba, Andrzej. *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2002.
- Romaniuk, Przemysław. "Instytucjonalne podstawy hegemonii Sapiechów w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVII w." In *W cieniu wojen i rozbiorów. Studia z dziejów Rzeczypospolitej XVIII i początków XIX wieku*, edited by Urszula Kosińska, Dorota Dukwicz and Adam Danilczyk, 29–37. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2014.
- Sarnecki, Kazimierz. *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Dziennik i relacje z lat 1691–1696*. Edited by Janusz Woliński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Sawicki, Mariusz. "'Wojskowe awantury' – armia litewska wobec społeczeństwa w II połowie XVII wieku. Zarys problematyki." In *Studia historyczno-wojskowe*, vol. 3: *Armia i społeczeństwo*, edited by Tomasz Ciesielski, 163–170. Zabrze: Infortedition, 2009.

- Skorobohaty, Aleksander D. *Diariusz*. Edited by Tadeusz Wasilewski. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2000.
- Smolarek, Przemysław. *Kampania mołdawska Jana III roku 1691*. Edited by Zbigniew Hundert and Marek Wagner. Oświęcim: Napoleon V, 2015.
- Sowa, Andrzej. "Pociej Ludwik Konstanty." In *Polski słownik biograficzny*, vol. 27, edited by Emanuel Rostworowski and Krystyna Abramczuk, 38–47. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983.
- Sowa, Jan J. "Najtrudniejsze lata wielkiego wodza? Jan III a wysiłek wojenny Rzeczypospolitej w latach 1690–1696." *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne* 146/2 (2019): 495–508. <https://doi.org/10.4467/20844069PH.19.026.9922>.
- Vitsko, Dzmitry. "Pavietų vėliavų organizavimas ir 1698 m. liepos 22 d. mūšis prie Jurbarko." *Lietuvos istorijos metraštis* (2023) issue 1: 85–101. <https://doi.org/10.33918/25386549-202301003>.
- Voloshin, Adam. "Preobrazovaniya v strukture komputa litovskoy armii v 1698–1717 gg." In *Voyna i oruzhiye. Novyye issledovaniya i materialy. Trudy Vos'moy Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii 17–19 maya 2017 goda*, edited by Valeriy S. Yefimov, 11–30. Sankt-Peterburg: WIMAIWiWS, 2017.
- Wagner, Marek. "Sytuacja wojsk polskich w latach 1691–1696." In Marek Wagner. *„W cieniu szukamy jasności i chwały”*. *Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*, 42–48. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej, 2002.
- Wagner, Marek. "Udział wojska litewskiego w wojnie polsko-tureckiej w latach 1684–1699." *Historia i Świat* 3 (2014): 113–136.
- Wićko, Dzmitryj. "Spróba rehspublikancaŭ damagchysja Źlady nad vojskam VKL u 1697–1698 g." *Belaruskі Gіstarychny Aglyad* 15/1–2 (2008): 305–328.
- Wimmer, Jan. "Materiały do zagadnienia organizacji i liczebności armii koronnej w latach 1690–1696." *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* 9/2 (1963): 237–275.
- Wimmer, Jan. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1965.
- Wimmer, Jan. *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej (1700–1717)*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1956.
- Wiśniowiecki, Janusz A. *Ilias Polski (1700–1710)*. Edited by Przemysław Romaniuk and Jacek Burdowicz-Nowicki. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2018.